

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-50>

УДК 373.2:159.923

Іванюк Г.І.доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології
Педагогічний інститут
Київського університету імені Бориса Грінченка**Клок Н.В.**магістр дошкільної освіти
Педагогічний інститут
Київського університету імені Бориса Грінченка

АКТУАЛЬНІ ІДЕЇ МАРІЇ МОНТЕССОРІ ЩОДО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті висвітлено ключові ідеї М.Монтессорі стосовно створення умов для розвитку дитини, враховуючи її природні потенційні енергії: *horme*, *mneme*, *nebule*. Подано авторську позицію М. Монтессорі щодо сприятливих для розвитку дитини від самого народження потенційних енергій. Вона ґрунтується на антропоцентризмі та врахуванні психофізичних особливостей дитини у різні періоди її розвитку. Проаналізовано зв'язок внутрішніх джерел розвитку особистості із зовнішніми факторами: педагогом Монтессорі та дидактичними матеріалами у підготовленому середовищі Монтессорі-класу. Матеріал статті рекомендовано для практичних педагогів ЗДО, здобувачів освіти першого (бакалаврського) й другого (магістерського) рівнів.

Ключові слова: внутрішні джерела розвитку, потенційні енергії: *horme*, *mneme*, *nebule*, вбираючий розум, духовний ембріон, сензитивні періоди, гуманні людські тенденції та потреби; зовнішні фактори: педагог Монтессорі, дидактичний матеріал, підготовлене середовище, Монтессорі-клас.

Ivaniuk Hanna, Klok Natalia

Borys Grinchenko Kyiv University

MARIA MONTESSORY'S ACTUAL IDEAS ABOUT PERSONALITY DEVELOPMENT OF PRESCHOOL AGE CHILD

Summary. According to the results of the theoretical analysis, studying M. Montessori's works highlighted the ideas about the development and socialization of the child in preschool age. The author of the works on the theory of free education – M. Montessori viewed the education of the individual as aiding the life of the child. This idea is relevant in today's conditions of reforming the system of preschool education in Ukraine on the principles of anthropocentrism. The growing interest of the pedagogical community in the work of M. Montessori is explained by the search for ways of adapting the achievements of previous generations of teachers to modern pedagogical practice. The article deals with the scientific work of M. Montessori on the natural potential of the child as a basis for its development and self-development, the identification and enrichment of the abilities of each individual. Considerable attention is paid to the disclosure of the essence of the potential energies of the child: «*horme*», «*mneme*», «*nebule*», which must be taken into account for the design of a developing educational environment. These ideas started the humanistic direction in pedagogy. Much attention was paid by the teacher to the discovery of creative energy «*nebule*» for the development of the child. To its leading activities, the teacher attributed the organization of life in accordance with the customs and culture of their social group. This idea is relevant in the modern educational dimension. The content of the article contains a creative reflection on the idea of M. Montessori on absorbing the mind of the child, which is important for the development of the child from birth to 6 years. The ideas of M. Montessori on the place of sensitive periods in the development of the child are presented; the peculiarities of individual development according to the innate behaviors and the individual development plan, the arguments concerning the training of preschool children in the montessori class of three years. Considerable attention is paid to the description of the requirements of the requirements for the teacher and educational environment. Material of the article is recommended for practical educators of educational establishments, applicants for the education of the first (bachelor's) and the second (master's) levels.

Keywords: internal sources of development, potential energy: *horme*, *mneme*, *nebule*, absorbing mind, spiritual embryo, sensitive periods, humane human tendencies and needs; external factors: teacher of Montessori, didactic material, prepared environment, Montessori class.

*«Велич людської особистості починається
з моменту народження»
М. Монтессорі*

Постановка проблеми: Реформування освіти в Україні, зокрема дошкільної, актуалізує проблему вивчення досвіду педагогів минулих періодів. У цьому руслі педагогічні ідеї Марії Монтессорі суголосні до сучасності,

бо сама авторка трактувала освіту «як допомогу життю». Педагогічна система М. Монтессорі містить потенціал для оновлення освітнього процесу в закладах дошкільної освіти. Зауважимо, що ця система роботи з дітьми дошкільного віку, була створена більш ніж сто років і набула поширення в багатьох країнах світу. В Україні педагогіка Монтессорі теж набула популярності впродовж XX і XXI століття. Зараз багато за-

кладів дошкільної освіти використовують технологію Марії Монтесорі. Це свідчить про те, що демократичне українське суспільство інтегрує у світове цивілізаційне співтовариство. Актуальність педагогічної теорії Монтесорі полягає у важливих і водночас простих речах: виховання і навчання дітей дошкільного віку будується на індивідуальному підході до кожного вихованця, що вимагає знання особистості дитини та її розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблема розвитку особистості цікавить багатьох сучасних українських вчених: В. Бондар, А. Ільченко (психолого-педагогічні основи розвитку дітей в системі М. Монтесорі) [1], І. Дичківська (індивідуальне виховання дітей дошкільного віку в педагогічній спадщині М. Монтесорі) [2], І. Дичківська, Т. Поніманська (теорія і технологія) [3], А. Ільченко (розуміння «виховного простору» за М. Монтесорі для створення нових педагогічних технологій у спеціальній школі) [6, с. 70-75], М. Родненко (Монтесорі-освіта: актуальність, тенденції та перспективи розвитку) [13, с. 279-290], А. Січкач (підготовка студентів до особистісно орієнтованого виховання у ході педагогічної практики на базі школи-дитсадка Монтесорі) [14, с. 105-119], С. Якименко (педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтесорі: порівняльний аналіз) [16].

Монтесорі-педагоги та члени Всеукраїнської асоціації Монтесорі-вчителів висвітлюють як філософські принципи так і методичні ракурси педагогічної системи Марії Монтесорі: Б. Жебровський (українська освіта ХХІ століття. Чому Марія Монтесорі?) [5, с. 3-8], Н. Прибыльська (організація роботи педагога за методом спостереження у педагогічній системі Марії Монтесорі) [12, с. 21-25], Т. Вакулєнко (як стати Монтесорі-педагогом в Україні) [4, с. 35-36] та інші

Життєздатність ідей М. Монтесорі про розвиток особистості та її соціалізацію у дитячому віці підтримує Б. Жебровський [5, с. 2]. Науковець характеризує близькість поглядів Софії Русової та Марії Монтесорі. У 1918 році, у своїй праці «Дошкільне виховання», С. Русова описала та проаналізувала функціонування будинків для дітей за методом Монтесорі.

Зарубіжний дослідник, послідовник та біограф Едвін Мортімер Стендінг (життя та творчість Марії Монтесорі) детально дослідивши метод наукової педагогіки, визначив схожість і різницю між Монтесорі та Фребелем [15, с. 401-402].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальними ідеями щодо розвитку особистості дитини дошкільного віку є врахування у навчанні і вихованні внутрішніх та зовнішніх джерел розвитку та зв'язків між ними. В умовах розбудови дошкільної освіти в Україні виникає потреба створення розвиваючого простору для дитини в закладах дошкільної освіти. Тому ідеї Марії Монтесорі можуть дати плідне підґрунтя для запровадження інноваційної технології та створення нового середовища для розвитку особистості дитини. Варто зауважити, що внутрішні та зовнішні джерела розвитку особистості не достатньо досліджені та впроваджуються з точки зору традиційної педагогіки.

Вивчення здобутків, що виробили педагоги попередніх періодів, дає змогу виокремити ефективні ідеї для практичного застосування їх в освітньому середовищі закладу дошкільної освіти.

Мета статті. Метою статті є розкриття основних ідей Марії Монтесорі, що можуть бути впровадженими в сучасну дошкільну освіту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення праць Марії Монтесорі свідчить, що педагог визнавала природний потенціал дитини, як основу її розвитку, що допоможе дорослим побудувати новий світ дитинства. Отже, метою освіти дитини в дошкільному віці має бути розвиток прихованих здібностей кожної особистості. Педагог зазначала, що дитина наділена від природи потенційними енергіями *horme*, *mneme*, *nebule*, які треба враховувати в проектуванні освітнього середовища для її розвитку.

Педагогічний доробок Марії Монтесорі започаткував гуманістичний напрям щодо виховання, навчання й розвитку дитини, зокрема в дошкільному віці. Для педагогів із дошкільної освіти важливими є тлумачення М. Монтесорі, щодо *horme*, *mneme*, *nebule*. *Horme* – це життєва сила, що проявляється в дитині та направляє її прагнення до мети. Назву «*horme*» вперше дав Сер Персі Нанн. Якби ми спробували знайти відповідність цьому терміну у свідомому житті, ми б змогли його порівняти, співставити з силою волі. Але ця схожість вельми віддалена. Поняття волі обмежене та тісно пов'язане із свідомістю індивідуума. *Horme* пов'язана із життям в цілому, з тим, що може бути названим «божественним імпульсом» [8, с. 99], джерелом еволюції.

М. Монтесорі виокремлює «*nebule*», творчу енергію, як вроджений задаток до розвитку дитини. *Nebule* – «туманності», які не мають форми, але заряджені потенційною енергією, що направляють та втілюють такі форми людської поведінки, які вони знаходять в своєму оточенні. Педагог проводила паралелі між людиною і твариною. Наприклад: коли народжується тварина, закладена в ній спадковість, керує її рухами, спонукає до потрібних харчів та форми захисту, притаманну їй виду. Людині ж доводиться напружувати особистісні якості в процесі життя в своєму соціумі. Так що дитині доводиться після народження організувати своє життя відповідно до звичаїв своєї соціальної групи. Найважливіша діяльність у дитячому віці – адаптація, що заміняє собою наслідкові «шаблони поведінки», що притаманні тваринним ембріонам. На думку М. Монтесорі, найяскравішим прикладом «*nebule*» є мова. Дитина отримує із «небули» мови стимули або імпульси для формування в собі рідної мови. Завдяки туманній енергії мови дитина починає відрізняти звуки мовлення від інших звуків та шумів. Тому дитина втілює ту мову, яку чує досконало. Таким чином дитина приймає звичаї та обряди, що роблять її людиною, яка належить до соціальної групи.

На думку М. Монтесорі, *mneme* – це особливий вид пам'яті, вища її форма, що не є свідомою, вибирає образи з життя індивідуума. Знову ж таки наведемо приклад; мова: дитина не запам'ятовує звуки, а втілює їх і може відтворити їх досконало. Вона володіє мовою за всіма правилами

та виключеннями не тому, що вивчає її, а завдяки своїй генетичній пам'яті.

За результатами теоретичного аналізу можна зробити висновок: дитина володіє розумом, що встоє знання. У неї є здатність до самонавчання. Це дуже легко довести на прикладі мови. Дитина росте, розмовляючи мовою своїх батьків. У той же час вивчення будь-якої мови дорослою людиною – це велике інтелектуальне досягнення, що розвивається в дитячому віці. У руслі проблематики статті, важливим є висновок: до трьох років дитина встигає закласти основи своєї людської особистості, і лише згодом потребує «спеціалізованого освітнього впливу» [8, с. 111]. На підставі цих міркувань, Марія Монтессорі вважає трирічну дитину, маленькою людиною. Вона стверджує, що, якщо порівняти здібності дорослої людини зі здібностями дитини, то дорослим знадобляться шістьдесят років важкої праці, щоб зробити те, що дитина робить за три. «В три роки дитина вже людина» [8, с. 19].

Для розуміння природних особливостей розвитку дитини в дошкільному віці, важливим є міркування М. Монтессорі про «вбираючий розум» – як особливу форму сприйняття світу, несвідомий шлях отримання та вбирання інформації, що відбувається всіма засобами психічного життя за допомогою оточуючого середовища. Мислення дитини відрізняється від мислення дорослого. Природа і діяльність вбираючого розуму дуже загадкова. Він працює швидко, схоплює все без зусиль та несвідомо. Знання у підсвідомості проявляються та «фіксуються», переходять в поле свідомості, де закріплюються назавжди [15, с. 125].

Ідея про вбираючий розум є характерна для дітей від народження і до шести років. Ментальність дитини стає схожою на ментальність дорослого. Марія Монтессорі говорила: «У житті людини є тільки один період для будівництва розуму: вік від 0 до 6 років. Це творчий період, коли закладаються такі сторони характеру, як зібраність, акуратність, самодисципліна, творчі інтереси. І якщо ігнорувати ці можливості або створити несприятливі умови, то розвиток їх не відбудеться...» [8, с. 5]. Ця ідея становить як теоретичний так і практичний інтерес у контексті розбудови Нової української школи й забезпечення наступності між дошкільною і початковою освітою в практичній площині. Марія Монтессорі стверджувала, що ніколи ще не вдавалось так легко, повноцінно і з радістю навчитись чомусь як у відповідний сензитивний період. У дошкільному віці важливим є такий період в житті кожної дитини, коли вона вчиться чомусь дуже легко, набуваючи навички без всіляких зусиль. Сензитивний період у дітей дошкільного віку виникає на основі імпульсу та триває деякий час і проходить безповоротно. Тому ці періоди в дитини не можна пропустити. В протилежному випадку, – надолужити втрачене буде практично неможливо. Дорослим потрібно усвідомлювати: якщо дитина буде навчатись чомусь під примусом, не в сензитивний період, то навчання не принесе ніякої користі. У такій ситуації будуть страждати психіка та здоров'я дитини.

Педагогіка М.Монтессорі ґрунтується на розумінні того, що сензитивний період запускають

потенційні енергії – *horme, mneме, nebule* – гуманні тенденції, абсорбування. Це невидима частина процесу сензитивного періоду, за яку відповідає ділянка головного мозку.

Важливим є розуміння того, що дорослі не можуть вплинути на час виникнення і тривалість сензитивного періоду у дітей. Вони можуть створювати сприятливі умови для реалізації внутрішніх «життєвих імпульсів» дітей. Ця думка є слушною в руслі сучасних тенденцій розвитку дошкільної освіти.

Варто зауважити: середовище Монтессорі створене таким чином, що перебуваючи та займаючись в ньому, дитина не зможе пропустити жодного сензитивного періоду, тому що все необхідне для задоволення їх потреб є в цьому середовищі. Сензитивні періоди виникають і тривають у кожній дитини по-різному. От чому фронтальний підхід, на думку М. Монтессорі, до виховання неефективний і навіть шкідливий для здоров'я дітей. У середовищі Монтессорі кожна дитина працює відповідно до притаманного їй внутрішнього плану фізіологічного та психологічного розвитку. Кожен сензитивний період закінчується розвитком навичок.

У своєму теоретичному доробку М. Монтессорі виділила кілька провідних сензитивних періодів. Сензитивний період порядку триває від народження і до трьох років, а максимальна інтенсивність припадає від двох до двох з половиною роки. Сензитивний період розвитку рухів та дій (ходьба) триває від народження і до чотирьох років, його інтенсивність – півтора року. Період набуття сенсорного досвіду триває від народження і до шести років. Сензитивний період цікавості (інтересу) до дрібних предметів триває від пів до п'яти з половиною років, досягаючи максимальної інтенсивності в півтора, два з половиною роки. Сензитивний період орієнтування в просторі та часі, порівняння правди та реальності триває від двох і до шести років. Сензитивний період хороших манер, чутливості до впливу дорослих, інтерес до соціальних аспектів життя триває період від двох з половиною і до шести років. Період розвитку мови в дітей триває від народження і до шести років, з інтенсивністю з року до двох з половиною. У цей період відбувається розвиток математичного розуму, виникає інтерес до математичних символів та діям.

У педагогіці М. Монтессорі визначено школу як «підготовлений простір, в якому дитина, вільна від надмірних втручань дорослих, може жити відповідно до законів свого розвитку» [15, с. 331-333].

Педагог розуміла, що в людини немає інстинктів, як у тварин, що допомогли б їй долати свої проблеми. Замість цього в людини є тенденції до певної поведінки, які допомагають їй задовольняти свої потреби: в їжі, укрітті, одязі, в захисті та пересуванні. Отже, за словами Марії Монтессорі, тенденції – вроджені схильності до діяльності людини, завдяки яким ця діяльність, а також психічний розвиток мотивуються та регулюються. Зі слів сина і послідовника Марії Монтессорі, Маріо Монтессорі, людські тенденції поведінки – це той засіб, завдяки якому дитина стає частиною соціальної групи [11, с. 26].

Для сучасної педагогічної практики важливими є ідеї щодо індивідуального розвитку дитини.

У кожної людини індивідуальні вроджені способи поведінки та індивідуальний план розвитку. Людські тенденції (вроджені способи поведінки), які описали Марія та Маріо Монтессорі, проявляються протягом всього життя, але на різних вікових етапах – різні. Означені вище ідеї становлять сутнісні особливості педагогіки М. Монтессорі. Відповідно до них, у віці трьох років дитина розпочинає освіту в дошкільному Монтессорі-класі. Тут вона буде вільно розвиватись у підготовленому середовищі згідно своїх сензитивних періодів та біологічних потреб у свободі власної діяльності [9, с. 47].

Знання основних ідей педагогіки М. Монтессорі не вирішує всіх завдань стосовно їх реалізації. Актуальною є підготовка вчителя до створення середовища Монтессорі-класу. Оскільки до його функцій входить врахування всіх особливостей дитячої природи і потреб. Учитель повинен супроводжувати гармонійний розвиток дитини. Педагог Монтессорі – це та людина, для якої важлива дитина, її інтереси, особливості, прагнення, внутрішній стан. І тільки з урахуванням всього цього вибудовує освітній та виховний процес. Це людина, що шляхом спостережень за дитиною, виявляє його інтереси та потреби, щоб задовольнити їх, враховуючи всі особливості дитини.

Основна мета педагога – виявити інтерес у дитини до оточуючого світу, бажання та вміння його досліджувати, задавати питання та самостійно знаходити відповіді; прагнення зробити дитину активним учасником навчання.

Марія Монтессорі була впевнена, якщо вчитель може запропонувати матеріали, що привертають дитячу увагу, він зможе дати дитині свободу, таку необхідну для його розвитку. Дисципліна і справжня свобода нерозривно зв'язані. Такі важливі категорії, як відповідальність, дисципліна, творчість можливі тільки в атмосфері свободи. «Людина не може бути вільною, якщо вона несамотійна» [10, с. 112].

Головна ціль матеріалу Монтессорі – допомогти дитині самостійно «будувати себе» та духовно розвиватися. «Секрет вільного розвитку дитини в тому, що вона сама самостійно знаходить свою духовну їжу, слідує глибинному імпульсу, який можна порівняти з могутнім інстинктом, що заставляє новонародженого припасти до материнських грудей. Це непоборне прагнення найкращим чином забезпечує внутрішні потреби малюка. Прагнучи задовольнити свій інстинкт, свій внутрішній голод, дитина будує, пізнає себе. Так малюк харчуючись молоком матері, зміцнює власне тіло, засвоює природні рухи» [7, с. 76].

Висновки і пропозиції. У цій статті досліджені та схарактеризовані основні ідеї Марії Монтессорі щодо розвитку особистості в дошкільному віці, що можуть бути впроваджені в сучасний освітній процес закладу дошкільної освіти. Виявлена значущість внутрішніх та зовнішніх джерел розвитку дитини. Обґрунтовані потенційні природні енергії, феномен вбираючого розуму, існування сензитивних періодів, вроджених тенденцій та потреб може слугувати для покращення розвивального середовища для дітей. Досліджена роль педагога Монтессорі та значення підготовленого середовища Монтессорі-класу, що може бути впроваджене в сучасну практику дошкільної освіти.

З'ясовано, що застосування методу наукової педагогіки Марії Монтессорі потребує адаптування до умов сьогодення та врахування культури, звичаїв і традицій країни. Незмінним залишається тільки фактор свободи. Адже наявність свободи – необхідна умова для розвитку особистості в процесі взаємодії дитини із сприятливим оточуючим середовищем. Потребує поглибленого вивчення підготовка педагога до реалізації педагогіки М. Монтессорі в освітньому процесі закладу дошкільної освіти, розроблення практичних рекомендацій щодо впровадження ідей М. Монтессорі в підготовку сучасних педагогів із дошкільної освіти.

Список літератури:

1. Бондар В.І., Ільченко А.М. Психолого-педагогічні основи розвитку дітей в системі М. Монтессорі : навч. посібник. Полтава : РВВ ПДАА, 2009. 252 с.
2. Дичківська І.М. Індивідуальне виховання дітей дошкільного віку в педагогічній спадщині М. Монтессорі: автореф. дис. ...канд. пед. наук. Одеса, 1996. 24 с.
3. Дичківська І.М., Поніманська Т.І. М.М. Монтессорі: теорія і технологія : навч.-метод. посібник. Київ : Слово, 2009. 304 с.
4. Вакуленко Т.М. Як стати Монтессорі-педагогом в Україні. *Дошкільне виховання*. 2014. № 8. С. 35–36.
5. Жебровський Б. Українська освіта ХХІ століття. Чому Марія Монтессорі? (з виступів на міжнародних конференціях у березні/липні 2000 р. в Нью-Йорку та Римі) / За заг. ред.: Б.М. Жебровського; упоряд. і літ. ред.: Н.П. Марченко. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. С. 3–8.
6. Ільченко А.М. Розуміння «виховного простору» за М. Монтессорі для створення нових педагогічних технологій у спеціальній школі. *Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки*. Зб. наук. пр. Херсон, 2005. С. 70–75.
7. Монтессорі М. Мой метод. Метод научной педагогики. Москва : Астрель, 2006. 349 с.
8. Монтессорі М. Впитывающий разум ребенка. 2-е издание. Санкт-Петербург : Благотворительный фонд «ВОЛОНТЕРЬ», 2011. 320 с.
9. Монтессорі М. Дети – другие : уникальная методика раннего развития / Пер. с нем., вступ. и заключит. статьи, коммент. К.Е. Сумнительный. Москва : АСТ, 2014. 320 с.
10. Монтессорі М. Помогите мне это сделать самому / Сост.: М.В. Богуславский, Г.Б. Корнетов (сборник фрагментов из переведенных книг М. Монтессорі и статей российских авторов о педагогике М. Монтессорі). Москва : ИД «Карапуз», 2000. 272 с.
11. Мария Монтессорі «ЧЕТЫРЕ СТАДИИ ОБРАЗОВАНИЯ» и Марио Монтессорі «ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ». Спб. : «Реноме», 2016. 56 с.
12. Прибыльська Н. Організація роботи педагога за методом спостереження у педагогічній системі Марії Монтессорі. *Вихователь-методист в дошкільному навчальному закладі*. 2011. № 8. С. 21–25.
13. Роденюк М.Є. Монтессорі-освіта: актуальність, тенденції та перспективи розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* : зб. наук. пр. СумДПУ імені А.С. Макаренка. Суми, 2016. № 10 (64). С. 279–290.

14. Січкара А.Д. Підготовка студентів до особистісно орієнтованого виховання у ході педагогічної практики на базі школи-дитсадка Монтесорі. *Освітлогічний дискурс*. 2010. №2. С. 105–119.
15. Стэндинг Э.М. Жизнь и творчество Марии Монте梭ри. Санкт-Петербург.: Благотворительный фонд «ВОЛОНТЕРЫ», 2012. 476 с.
16. Якименко С.І. Міленіна Г.С. Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монте梭ри: порівняльний аналіз : монографія. Київ : Слово, 2015. 296 с.

References:

1. Bondar V.I., Ilchenko A.M. (2009). *Psychologo-pedagogichni osnovy rozvytku ditej v systemi M. Montessori* [Psychological and pedagogical bases of development of children in M. Montessori system]: navch. posibnyk. Poltava : RVV PDAA. (in Ukrainian)
2. Dychkivska I.M. (1996). *Indyvidualne vuxovannya ditej doshkilnogo viku v pedagogichnij spadshhyni M. Montessori* [Individual education of preschool children in the pedagogical heritage of M. Montessori] : avto-ref. dys. ...kand. ped. nauk. Odesa, 24 p.
3. Dychkivska I.M., Ponimanska T.I. (2009). *M.M. Montessori: teoriya i tehnologiya* [M. Montessori: Theory and Technology]: navch.-metod. posibnyk. Kyiv : Slovo. (in Ukrainian).
4. Vakulenko T.M. (2014). *Yak staty Montessori-pedagogom v Ukrayini* [How to become a Montessori teacher in Ukraine]. *Doshkilne vuxovannya*, no. 8, pp. 35–36.
5. Zhebrovskiy B. (2003). *Ukrayinska osvita XXI stolittya. Chomu Mariya Montessori? (z vystupiv na mizhnarodnykh konferenciayah u berezni Lypni 2000 r. v Nyu-Jorku ta Rymi)* [Ukrainian education of the XXI century. Why Maria Montessori?] / Za zag. red.: B.M. Zhebrovskogo; uporyad. i lit. red.: N.P. Marchenko. Kyiv : KMPU im. B.D. Grinchenka, pp. 3–8.
6. Ilchenko A.M. (2005). *Rozuminnya «vuxovnoho prostoru» za M. Montessori dlya stvorennya novyx pedagogichnyx tehnologiy u specialnij shkoli* [Understanding the «educational space» for M. Montessori to create new pedagogical technologies in a special school]. *Actual problems of special psychology and pedagogy. Zb sciences Kherson Avenue*, pp. 70–75.
7. Montessori M. (2006). *Moj metod. Metod nauchnoj pedagogiki* [My method. Method of scientific pedagogy]. Moskva : Astrel. (in Russian)
8. Montessori M. (2011). *Vpityvayushij razum rebenka* [Child's mind]. Sankt-Peterburg : Blagotvoritelnyj fond «VOLONTERY». (in Russian)
9. Montessori M. (2014). *Deti – drugie : unikalnaya metodika rannego razvitiya* [Children – others: a unique method of early development]. *Per. s nem., vstup. i zaklyuchit. stati, komment. K.E. Sumnitelnyj*. Moskva : AST. (in Russian)
10. Montessori M. (2000). *Pomogi mne eto sdelat samomu* [Help me do it myself] / Sost.: M.V. Boguslavskij, G.B. Kornetov (sbornik fragmentov iz perevedennykh knig M. Montessori i statej rossijskikh avtorov o pedagogike M. Montessori). Moskva : ID «Karapuz». (in Russian)
11. Sankt-Peterburg. «Renome» (2016). *Mariya Montessori «ChETYRE STADII OBRAZOVANIYA» i Mario Montessori «ChELOVEChESKIE TENDENCII»* [Maria Montessori «Four STAGES of Education» and Maria Montessori «Human Tendencies»]. (in Russian)
12. Prybylska N. (2011). *Organizaciya roboty pedagoga za metodom sposterezheniya u pedagogichnij systemi Mariyi Montessori* [Organization of the teacher's work by the method of observation in the pedagogical system of Maria Montessori]. *Vuxovatel-metodyst v doshkilnomu navchalnomu zakladi*, no. 8, pp. 21–25.
13. Rodnenok M.Ye. (2016). *Montessori-osvita: aktualnist, tendenciya ta perspektyvy rozvytku* [Montessori-education: relevance, trends and prospects of development]. *Pedagogichni nauky: teoriya, istoriya, innovacijni tehnologiyi* : zb. nauk. pr. SumDPU imeni A.S. Makarenka. Sumy, no. 10 (64), pp. 279–290.
14. Sichkar A.D. (2010). *Pidgotovka studentiv do osobystisno oriyentovanogo vuxovannya u xodi pedagogichnoyi praktyky na bazi shkoly-dytsadka Montessori* [Preparation of students for a personally oriented education in the course of pedagogical practice on the basis of Montessori kindergarten]. *Osvitologichnyj dyskurs*, no. 2, pp. 105–119.
15. Stending E.M. (2012). *Zhizn i tvorchestvo Marii Montessori* [The life and work of Maria Montessori]. Sankt-Peterburg : Blagotvoritelnyj fond «VOLONTERY». (in Russian)
16. Yakymenko S.I., Milenina G.S. (2015). *Pedagogichni ideyi Sofiyi Rusovoyi ta Mariyi Montessori: porivnyalnyj analiz* [Pedagogical ideas of Sofia Rusova and Maria Montessori: comparative analysis]: monografiya. Kyiv : Slovo, 296 p. (in Ukrainian)